

קולו של ציבור שקט

גדעון כ"ץ

יעקב ידגר, המסורתיים בישראל: מודרניות ללא חילון, מכון שלום הרטמן והפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן, כתר, ירושלים, תש"ע, 396 עמודים.

ספרו של יעקב ידגר הוא המחקר המקיף ביותר שנכתב עד כה על עולמם של המסורתיים בישראל. הטענה בספרו מתומצתת בכותרת המשנה: מודרניות ללא חילון. לפי הבנתו של ידגר ההתנהגות הדתית הרופפת, הקרויה 'מסורתיות', היא תופעה מודרנית מובהקת. בעלי הזהות המסורתית, כשאר בניה של המודרניות, אינם מקבלים את זהותם מן המוכן. עליהם לבחור אותה, לאשר את בחירתם ולהגדירה שוב ושוב. אפשר אף לומר כי המסורתיים 'מודרניים יותר' מבעלי זהויות אחרות. פרויקט כינון הזהות שלהם מסובך יותר: זהותם של החילוניים ושל הדתיים מוגדרת בעזרת הניגוד הבולט ביניהם, ואילו זהותו של המסורתי נתונה ללחצם של החילוניים ושל הדתיים. בעיני ידגר, על אף אופיה המודרניסטי המובהק של המסורתיות אין לראותה כתולדה של החילון. המסורתי אינו יכול להשתלב בחלוקה הרווחת של חילוני ודתי. הוא ניצב ביניהם ומערער על הדיכוטומיה המונחת ביסוד ניגודם. זו טענתו הכללית של הספר, והיא משמשת לידגר מסגרת לתיאור מפורט של המסורתיים בחברה הישראלית. לשם כך, כפי שהוא מסביר בהקדמה, מחקרו אינו מתבסס על בדיקה כמותנית-פוזיטיביסטית – אף כי נתונים מעין אלה מובאים בסוף הספר – אלא על מאה ראיונות נרחבים עם מסורתיים. בחירה זו מעניקה למחקרו של ידגר יתרון גדול. בזכותה הוויית החיים המסורתית מתוארת בספרו בדרך עשירה, מקיפה ומלאת חיים. בכך הוא תורם לחקר המסורתיות תרומה של ממש. עניינים שנדונו בספרות המחקר בקצרה ובדרך ספקולטיבית משהו, הורחבו בספר זה ולוכנו: דימויו העצמי של המסורתי, הלחצים הצולבים על זהותו מצד החילוניים ומצד הדתיים, אופיו הסלקטיבי של אורח החיים הדתי המסורתי, זיקתה של הזהות המסורתית לעדויות ולמיגדר, משקלו של המרכיב הלאומי בזהות המסורתית, היחס אל הרפורמיים והקונסרבטיביים ועוד.

אביא עתה כמה מקרים שיש להם חשיבות מיוחדת לטענותי על מחקר זה. פרק שלם מוקדש ליחסם של המסורתיים לרבנים. מסקנתו הכללית של ידגר היא זו: 'המסורתיים ממעטים לפנות אל הרבנים. אפשר להכליל ולומר, שהפנייה לרבנים אינה עולה כרכיב מרכזי, ואף לא משני-אך-משמעותי – בחייו של המסורתי הממוצע. המסורתיים מכבדים את הרבנים ומייחסים חשיבות לתפקידו של הרב בקהילה הדתית, אבל הם אינם הופכים את הרבנים לרכיב בעל חשיבות בולטת בחייהם הפרטיים' (עמ' 314). החידוש שיש בכך אינו רק בביסוס טענה זו על כמאה ראיונות עומק אלא גם בכירורי המשנה הנעשים במהלך הפרק. מהם, למשל, מתברר כי המסורתיים מעדיפים את הרב ישראל מאיר לאו על פני הרב עובדיה יוסף (עמ' 325). נתון זה מעניין גם בגלל העובדה שהעדפת המסורתיים אינה מבוססת על מוצאם העדתי, ואולי גם משקפת את נטיותיהם המתונות בשאלות דת ומדינה. הזיקה העמוקה שהמסורתי מוצא בין החיים הדתיים ובין המוסר נדונה בספרו של ידגר בביקורת שיש למסורתיים על הדתיים, ובעובדה שהם שולחים את ילדיהם ללמוד אצל דתיים (עמ' 184). עניין קרוב לזה הוא דימוי האל בתודעתו של המסורתי. אמנם ידגר אינו מקדיש לסוגיה מרתקת זו דיון נפרד, אבל אפשר ללמוד על כך מספרו. המרואיינים מסבירים כי האל המסורתי הוא 'דמות האל כאבהית, מפקחת ושומרת – ולא דווקא דמות מענישה, קפדנית ומאיימת' (שם), וכי 'אלוהים המזרחי יותר רחמן, פחות מעניש' (עמ' 227). דימוי זה של האל בא לידי ביטוי גם בכך שתביעותיו ברורות למדי. אחד מן המרואיינים טוען כי ציפיותיו של האל 'אינן נוגעות דווקא לקיום המצוות, כי אם לרמה העמוקה, או הנעלמה יותר של המוסריות' (עמ' 77). מרואיין אחר טוען: 'ההיגיון והאמת שעומדים מאחורי הדברים האלה [תביעות האל] הם כל כך ברורים לי ושקופים לי ונכונים לי' (עמ' 81). כל הדברים האלה הם רקע פורה להבנת תחושתם של המסורתיים שהם נאמנים לתכתיב האלוהי כפי שהוא בא לידי ביטוי בתורה ופחות לאיסורים הרבניים.

כפי שכבר ציינתי, הודות לכך שידגר מרבה לצטט מדברי המרואיינים נחשף בפני הקוראים עולמם האינטימי של המסורתיים. תועלת כזאת – וזו רק דוגמה מכלל דוגמאות רבות – יש גם בתיאור מערכת הלחצים המופעלים על זהותו של המסורתי. בעיני החילוני הוא נחשב דתי או מי שלא גמר בדעתו מי הוא. בעיני הדתי הוא נחשב חילוני. בכלל, זהותו ענייה בכיבודים: המחנה הדתי זוכה למונופול על הגדרת הדת היהודית; המחנה החילוני זוכה למונופול על הגדרת הקידמה והחירות, ולו לא נותר דבר. מצוקתם של בעלי זהות כזאת אינה רק עניין מופשט אלא גם עשויה מאי-הבנות וממבוכות המתרחשות בלא משים באין ספור מפגשים חברתיים. זאת אנו חשים בתיאורים כנים ופשוטים של המרואיינים. מקרה כזה הוא תיאור המבוכה שחשה אישה שהוזמנה לארוחת ערב אצל חברה ותיקה ממקום העבודה: 'אני יודעת שאצלה לגמרי לא כשר [...] פעם אחת היא הזמינה לארוחת ערב ואמרת לי "נורא קשה לי לבוא אלייך", והיא אמרה "אל תדאגי, אני אטגן לך דג". שאלתי "באיזה מחבת?", והיא הוציאה מחבת חדשה וטיגנה לי בה. הבן זוג שלי אכל יחד איתם את השבלולים. אני לא אתארח אצל מישהו שאני יודעת שהוא לגמרי לא שומר' (עמ' 167).

השמעת קולם של המסורתיים אינה מסתכמת רק בעדות על מצוקותיהם ועל אורחות חייהם. פעמים רבות מחשבותיהם על זהותם הם רעיונות מעניינים. כך זה, למשל, בדבריהם של המרואיינים על הסיבות שהמסורתיות נפוצה אצל המזרחים ונדירה אצל האשכנזים. אחד המרואיינים מסביר את ההבדל הזה בכך שעל זהותם של האשכנזים אימו תהליכים כגון התבוללות והשכלה. בתגובה על כך היה עליהם להסתגר ולהקציץ את התנהגותם. המזרחים לא היו חשופים לאיומים כאלה ולכן יכלו לדבוק בפתרונות מתונים (עמ' 216). מרואיין אחר מציין כי שואת יהודי אירופה הותירה לאשכנזים אופציות קיצוניות: הסתלקות מן המסורת הדתית או קבלתה בשלמותה.

זכות המתודולוגיה בספר ובזכות ניתוחו, פירושו וביאורו של ידגר עצמו, יכול הקורא להתוודע באופן מקיף לעולמם של המסורתיים בישראל. למרות זאת אני חולק על הטענה העיקרית של הספר, ובעצם על הטענה המשותפת לחוקרי המסורתיות ולאודהיה. על כל אלה מקובלת ההנחה שהמסורתיים פורצים את הדיכוטומיה 'חילוני-דתי'. על מה נסמכת הנחה זו? קודם לכול, לפי הבנתי, היא מבטאת את דרך הסתכלותם הסוציולוגית של המעיינים בבעלי זהויות אלה. מנקודת המבט הזאת בעלי הזהויות האלה, ובעיקר החילוניים והמסורתיים, נבחנים אלה מאלה על פי הרפרטואר הדתי שהם מאמצים או דוחים. מלבד זאת, הנחה זו – בדבר פריצת הדיכוטומיה – משקפת את דימויים העצמי של המסורתיים. המסורתיים אינם מזהים את עצמם בתור חילוניים או דתיים, כזכור, ויש לזה עדויות רבות בספרו של ידגר, אבל אין פירוש הדבר שהבחנותיהם קולעות ומדויקות.

הדבר תלוי כמובן בהנחות היסוד על טבעה של החילוניות. התשובה הנפוצה בקרב אינטלקטואלים ישראלים, ובעקבותיהם גם בקרב ציבור רחב, היא שהחילוניות היא פרויקט אינדיבידואלי שעיקרו השחרור ממסורת דתית שקרית ומדכאת, אשר תכליתה אוטונומיה של היחיד בדמות הסיסמה על 'מימוש עצמי' ודומותיה. משימתו של החילוני מובנת בקטגוריות אקזיסטנציאליות ופסיכולוגיות. דגם זה של החילוניות עוצב במחשבתו של ניטשה והוא התגלגל אל התרבות העברית ואל התרבות הישראלית. דגם אחר של חילוניות אפשר לפתח ממחשבתו של שפינוזה, ולפיה החילוניות אינה פרויקט אישי, ולבטח לא אקזיסטנציאלי, אלא קולקטיבי ופוליטי. עיקרו של הדגם השפינוזי הוא מיתון המסורת הדתית כדי שתהפוך לחלק מן היסודות של ביסוס הריבונות הפוליטית של בני חברה אחת. הצד המשותף בשני דגמים אלה הוא תכליתם – הם מכוונים ליצירתם של חיים אנושיים אוטונומיים. בזה ניכר אופיים החילוני. אולם בכל עניין אחר הם נחלקים: חילוניות אחת היא פרויקט אינדיבידואליסטי-אקזיסטנציאליסטי ותכליתה ביסוס חיים אוטונומיים של היחיד; חילוניות שנייה היא פרויקט קולקטיביסטי-פוליטי ותכליתה ביסוס חיייה האוטונומיים של חברה.

בספרו של ידגר יש ראיות רבות לכך שהמסורתיות צריכה להיחשב למקרה מוצלח של החילוניות מן הדגם השפינוזי. את הדוגמאות החשובות לכך הבאתי בתחילת רשימה זו. העובדה שהרבנים אינם הסמכות לעיצוב עולמם הדתי של המסורתיים, הדימוי הרציונלי של האל המשמש אצלם, התחושה כי תביעותיו של האל מובנות למדי ואינן זקוקות לפירוש

של מומחים – כל אלה צריכים להיחשב ראיות לכך שהמסורתיים מחזיקים בדת מרוככת. המרכיב הלאומי הבולט בזהותם – מקומה של המדינה בעולמם – צריך להימנות עם הנתונים היסודיים בפירושה של הוויית החיים הזאת: כמעט בלי משים, באופן חרישי, מתחולל בציבור זה חילון ממין אחר, שאפשר שהוא מתאים הרבה יותר לתמורות שחוללה הציונות בעם היהודי. ככלות הכול, הציונות לזרמיה חתרה לקיים את העם היהודי במסגרתה של פוליטיקה ריבונית. חילון ממין זה הולם את הדגם הקולקטיבי-פוליטי ולא את הדגם האינדיבידואליסטי-אקזיסטנציאליסטי. אפשר אפוא שציבור המסורתיים נושא בשורה חשובה הרבה יותר ממה שנדמה אפילו לחוקריו ולאוהדיו.